

TÜSKÉS GÁBOR

A TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK ELBESZÉLÉSEINEK FORRÁSAIHOZ

A *Törökországi levelek*ben található irodalmi eredetű miniatűr elbeszélések forrásainak feltárása több mint száz éves múltra tekinthet vissza. A 19. század végétől folyamatosan végzett összehasonlító tárgy- és motívumtörténeti vizsgálatok, így mindenekelőtt Horváth Cyrill, Király György, Gálos Rezső, Zsoldos Jenő és György Lajos eredményei hamarosan kiegészültek a Mikes-kutatók, így elsősorban Zolnai Béla és Madácsy László forrásvizsgálataival. Az 1966-ban megjelent kritikai kiadás tárgyi jegyzeteiben Hopp Lajos módszeresen feldolgozta és számos új megfigyeléssel gazdagította az addig feltárt adatokat.¹ *A fordító Mikes Kelemen* című, 2002-ben megjelent posztumusz monográfiájában külön figyelmet szentelt a *Leveleskönyv* irodalmi igényű fordításbetéteinek, s a kritikai kiadás jegyzetanyagának felhasználásával részletesen bemutatta Mikes forrás-használatát és adaptációs gyakorlatát.² Kísérletet tett az ún. olvasmányemlékek és a fordítás-betétek módszeres számbavételére, műfaji elkülönítésére és csoportosítására, s elkészítette ezek kronologikus áttekintését.

A „hasznos ismeret”-eken kívül összesen „megközelítőleg 59 egység szépirodalmi fordítás-betét”-et, azon belül huszonkét „novellát”, tizennégy „anekdotát” és „adomát”, valamint huszonöt „példát” és „históriát” vett számba.³ (A Király György által 1909-ben katalogizált, az „Értekezések, elmélkedések” csoportjától elkülönített „Novellák, példák, idézetek” száma összesen 65.⁴) Hopp ugyanakkor nem határozta meg pontosan a használt műfaji fogalmak tartalmát, s jelezte, hogy nem mindig húzható éles határ a hagyományos értelemben felfogható fordításbetét, a szabad fordítás (adaptáció) és az olvasmányemlék lényegét összesűrítő, szabad előadása között. Megjegyezte azt is, hogy „a kis prózai műfajok szerinti elkülönítés esetenként nehézségbe ütközik, mivel bizonyos hosszabb-rövidebb történetek anekdotikus és novellisztikus vonásai keverednek.”⁵ A táblá-

¹ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, s. a. r. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1966 (M. K. Összes Művei, 1 – a továbbiakban: MÖM I). – Megköszönöm Dieter Breuer (Aachen), Czibula Katalin, Martina Fuchs (Bécs), H. Kakucska Mária, Knapp Éva, Harlinda Lox (Leuven), Frank Pohle (Aachen), Tüskés Anna és Hans-Jörg Uther (Göttingen) segítségét a kutatásban.

² HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2002, 23–71.

³ *Uo.*, 31.

⁴ KIRÁLY György, *A Törökországi levelek forrásaihoz*, EPhK, 33(1909), 334–345, itt: 341–345.

⁵ HOPP, *A fordító... i. m.*, 24.

zatban feltüntette a fordítás-betétek forrásainak ismertségét, vitatott jellegét és azt, hogy egy vagy több forrás felhasználásának lehetőségével kell-e számolni. Az ismeretlen vagy bizonytalan forrásból merített fordításrészletekkel nem foglalkozott, az elemzés végén azonban felsorolta azokat a fontosabb történeteket, amelyek forrását jelenleg nem ismerjük.⁶

Összegezve az eddigi eredményeket, a történetek egy része széles körben elterjedt nemzetközi elbeszélő téma vagy motívum különböző részletességű feldolgozása.⁷ Ezek közé tartozik például: Polükratész gyűrűje (43. lev.), Hét bölcs mester (43. lev.), A róka és a savanyú szőlő (51. lev.), Szép Iréne (63. lev.), Sztratonike (72. lev.), A weinsbergi asszonyok (108. lev.), A bingeni egértorony (109. lev.), A szent a vízen jár (206. lev.), Boleyn Anna (86. lev.), Inkle és Yarikó (199. lev.), Musztafa (97. lev.). Néhány történetet Mikes – részben eltérő módon – kétszer is előad, illetőleg csak utal rájuk, és lemond a tulajdonképpeni elbeszélésről.

Az elbeszélések többségét Mikes francia forrásokból merítette, ezeket azonban soha nem nevezte meg. A közvetlen források egy része pontosan vagy nagy biztonsággal azonosítható volt, mint például Bandello–Boaistuau–Belleforest, La Fontaine és Mme de Gomez novellagyűjteményei,⁸ Bayle és Moréri enciklopédiái, Bussy-Rabutin levelezése, Fleury, Sagredo, Maimbourg, Ricaut–Aubriot és mások historiográfiai művei. Külön figyelmet érdemel, hogy a kor legjelentősebb erkölcsi folyóiratából, a *Le Spectateur*-ből összesen mintegy tíz történetet merített Mikes. Ez a forráshelyzet egyben magyarázza azt is, hogy a históriák között viszonylag nagy számban találhatók francia vonatkozásúak. A történetek egy része gyakran több műben is előfordul, ezért a közvetlen forrás gyakran nem határozható meg teljes biztonsággal.

⁶ *Uo.*, 70–71.

⁷ A továbbiakhoz vö. MÖM I, *Tárgyi jegyzetek*; HOPP, *A fordító... i. m.*, 32–70; Gábor TÜSKÉS, *Moralistik und Erzählkunst im Exil. Kelemen Mikes: Briefe aus der Türkei = Literatur und Moral*, Hrsgg. Volker KAPP, Dorothea SCHOLL in Verbindung mit Georg BRAUNGART, Bernd ENGLER, Berlin, Duncker & Humblot, 2011, 291–324.

⁸ A pikáns elbeszélések motívumainak lehetséges forrásterületei és párhuzamai között eddig nem vetődött fel a *Les cent nouvelles nouvelles* című, 1456 és 1467 között a burgundi udvarban keletkezett, a 15. század végétől 1532-ig legalább nyolc kiadást megért, híres novellagyűjtemény, melyben nagy szerepet játszanak a szerelmi történetek és a házasságon kívüli kapcsolatok. Az összeállítás nagymértékben befolyásolta a későbbi ismert (Bonaventure Despériers, Marguerite de Navarre) és kevésbé ismert (Philippe de Vigneulles, Nicolas de Troyes) francia novellagyűjteményeket. Lamotte-Roullant 1549-ben a kor ízlésének megfelelően átdolgozva és a történeteket részletes tartalomismertetésre redukálva adta ki a gyűjteményt, amely ettől kezdve ebben a formában hagyományozódott. Vö. *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, begründet von Kurt RANKE, Hrsg. Rolf Wilhelm BREDNICH, I, Berlin–New York, De Gruyter, 1977 (a továbbiakban: EM), II, 1182–1189. A 66. Mikes-levél elbeszélésének központi motívuma, mely szerint a gyanakvó férj mérgezés színlelésével gyónásra készíti a feleségét, megtalálható például a 78. *nouvelle*-ben (vö. ATU – lásd a következő jegyzetben – 1410); a 101. levél elbeszélésének egyik motívuma, mely szerint a két becsapott asszony csellel mozgásképtelenné teszi az őket hitegető szeretőt, fellelhető a 24. *nouvelle*-ben. A 73. levélben a „csufos házasságról” szóló elbeszélés némely motívumának változatai (a fiú tudtán kívül a szolgáló helyett a saját anyjával hál, majd egy személyben feleségül veszi a saját lányát és hűgát) megvannak a 9., a 35. és az 50. *nouvelle*-ben. *Les cent nouvelles nouvelles*, éd. critique par Franklin P. SWEETSER, Genève, Droz, 1966, 73–78, 154–158, 246–251, 324–326, 461–466.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2034. CZXK évfolyam 70. szám

Az antik eredetű történeteket Mikes többnyire csupán közvetve, különféle újabb, kompilatív jellegű forrásmunkák nyomán idézi. A közvetve idézett antik szerzők között van például Hérodotosz, Plutarkhosz, Seneca, Plinius, Livius, Suetonius, Valerius Maximus és Cicero. Ugyancsak közvetett források a népszerű középkori, későközépkori legenda-, példa- és prédikációgyűjtemények, mint a *Legenda aurea*, a *Gesta Romanorum* és Temesvári Pelbárt. Külön csoportot alkotnak az olasz, francia és németalföldi humanisták elbeszélései, mint Petrarca, Boccaccio, Bandello, Masuccio, Giovio, Collenuccio, Bonfini, Marguerite de Navarre és Lipsius. Néhány história korábbi változata megtalálható 16–17. századi német és magyar szerzőknél is, mint pl. Julius Zingref, Sigmund von Herberstein és Georg Stengel, illetőleg Heltai Gáspár, Bornemisza Péter, Szenci Molnár Albert, Pázmány Péter és Zrínyi Miklós műveiben. Számos történet változata előfordul korabeli vagy megközelítően korabeli francia szerzőknél, ill. forrásokban, akik között több kiemelkedő moralista található. Ide tartozik többek között Montaigne, Perrault, La Harpe, Vertot, *L’Espion turc*, Michel Le Clerc, Jean-Baptiste Siméon Chardin, Mlle Scudéry, *L’Académie galante*, Montesquieu és Voltaire. Mintegy húsz történetnek eddig sem a közvetlen forrását, sem korábbi vagy további előfordulását nem sikerült azonosítani. A motivikus megfelelés önmagában nem bizonyítja a közvetlen átvételt. Néhány esetben nem zárható ki a lehetőség, hogy Mikes a szóbeli hagyományból merítette az elbeszélést.

Az irodalmi eredetű miniatűr elbeszélések jól elkülöníthetők a levelek egyéb retorikai, stilisztikai eszközeitől, így mindenekelőtt az antik és bibliai utalásoktól, a szállóigéktől, szólásoktól és közmondásoktól. A történetek előadásában a világias szemléletmód, a fejlett stílustudatosság és a szórakoztató szándék előtérben áll a hagyományos moralizálással szemben. Fő feladatuk különböző emberi magatartásmódok, szokások, erkölcsi nézetek, az erények és bűnök szemléltetése. Viszonylag ritka a történetek szentenciaszerű lezárása, moralizáló értelmezése; a tekintélyi forráshivatkozás szinte teljesen hiányzik. Mikes erkölcsbírálata többnyire csupán a sorok között, rejtve, közvetett módon jelenik meg. Az elbeszélések felhasználásakor nem az erkölcsi tanulság érdeklí elsősorban, hanem a témához vagy a hangulathoz illeszkedő, az előadást élénkítő és a formai-műfaji keretbe beleillő anekdotikus tartalom. A korai felvilágosodás képviselőinek műveiből is a bennük talált történeti és más kuriózumokat, narratív elemeket veszi át elsősorban, s ezeket toldja meg a saját észrevételeivel, miközben magáévá teszi az idézett szerzők történeti-kritikai szemléletét.

Az átvett történeteket rendszerint átalakítja, rövidíti vagy kiszínezi, a neveket többnyire elhagyja. Az átalakítás néha olyan mértékű, hogy rendkívül nehéz vagy eleve lehetetlenné teszi a közvetlen forrás meghatározását. A szerelmi históriák és a nőekkel kapcsolatos furcsaságok kényes részleteinek előadásában előfordul, hogy a jó ízlés kedvéért elhagy bizonyos részleteket, mint például az egy személyben hűgát, leányát és feleségét elvevő, vérfertőző ifjúról szóló novellisztikus elbeszélésben (73. lev.). Az átvett elbeszélések többnyire ugyanolyan természetességgel kapcsolódnak a levelek szövegébe, mintha társalgás közben hangoztak volna el. A kapcsolódást rendszerint jól felismerhető tartalmi összefüggés, átvezető megjegyzés vagy meglepő asszociáció, rit-

káiban egyetlen szóba foglalt játékos ötlet teremti meg. A történeteket vagy azok szereplőit Mikes néha kapcsolatba hozza a rodostói számúzottak, köztük a saját sorsával, érzelmi életével; többször képzelt levelezőpartnerével teremt összefüggést. Gyakran előfordul, hogy mellőz minden bevezető vagy átvezető fordulatot.

Az irodalmi forrásból átvett elbeszélések előadásmódja legtöbbször szemléletes, lényegre törő és az adott kontextustól függ. Az anekdotikus elemet az új szövegekörnyezet és a száműzetés léthelyzete jelentősen felértékeli. Az előadás néha egy-két mondatos tömör összefoglalásra vagy rövid utalásra redukálódik. A terjedelmet a történet levélbeli funkciója és Mikes aktuális elbeszélő kedve határozza meg alapvetően. A levelek többségében csupán egy-egy történet található, néhányszor azonban Mikes összekapcsolt egymással két-három, hasonló témájú vagy egymással rokon motívumokat kontamináló elbeszélést (pl. 72., 86., 94., 109. lev.). Ezzel mintegy sajátjává tette az idegen szöveget, melyet az új környezetben is irányadó eszmék hordozójaként működtetett. Mikesnek különleges érzéke van a mulatságos, groteszk, különleges vagy képtelen anekdotákhoz, s nyitott a rendkívüli, szokatlan, irreális, csodálatos dolgokra. Gyakran csupán a történet csupasaz vázát tartja meg, keveset kommentál, még kevesebbet elemez, s a továbbgondolást és értelmezést az olvasóra bízza. Az elbeszélések egy részéhez nem fűz semmiféle reflexiót, s előfordul az is, hogy levelezőpartneréhez intézett kérdéssel zárja a históriát (pl. a kisasszony és három szeretője, 94. lev.). Az elbeszélések egy részének morális olvasata kézenfekvő, ez azonban soha nem erőltetett, és csak ritkán fogalmazódik meg explicit módon.

Új szempontok és módszerek

A történetek ismeretlen forrásainak feltárására irányuló kísérletekben a fentiekén túl érdemes tekintetbe venni a történeti folklorisztikai elbeszéléskutatás, valamint az irodalomtudományi motívum- és témakutatás néhány új eredményét. A történeti folklorisztika eredményei jelentős részben két monumentális kézikönyv munkálatai során jöttek létre, illetőleg ezekben összegződtek: az ezelőtt több mint harminc évvel megindított, közvetlenül a befejezés előtt álló *Enzyklopädie des Märchens* köteteiben és az Arne-Thompson-féle mesetípus-katalógus jelentősen átdolgozott, bővített, új kiadásában.⁹ Mindkét kézikönyv egységben kezeli a populáris és az irodalmi elbeszélő hagyomány korábban többnyire szétválasztott területeit, s jelzi az irodalmi források felértékelődését a történeti folklorisztikában. Mindkét munkában kiemelt helyet kap az elbeszéléstípusok, témák és motívumok történetének, elterjedésének és változatainak bemutatása, a hagyományozódási folyamatok, a jelentésbeli, szerkezeti és funkcionális különbségek számbavétele, s mindkettő jelzi a téma, a motívum és a típus fogalmak közti határok túlságosan merev kezelésének problémáját.

⁹ EM; Hans-Jörg UTHNER, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne und Stith Thompson*, I-III, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 2011 (FF Communications, 284–286 – a továbbiakban: ATU).

A két kézikönyvnek a jelen összefüggésben fontos elvi, módszertani tanulságai közé tartozik, hogy az eszmetörténeti háttér, a szerzői célkitűzés és a mindenkori kontextus döntő mértékben befolyásolták az elbeszélő témák, motívumok átvételét, kontaminálását, hagyományozódását és a szövegek átalakítását. A témák, motívumok átadásában, átvételében és formálódásában az olvasmányanyagok mellett fontos szerepet játszott a szóbeli közvetítés, valamint a szóbeli és az irodalmi hagyomány kölcsönhatása. A nemzetközi elbeszélő témák és motívumok intenzív csereforgalma mellett számolni kell a kevésbé ismert, regionális vagy lokális jellegű, esetleg csupán egy-két speciális gyűjteményben előforduló, különleges történetek kevésbé látványos, búvópatakszerű vándorlásával, alkalmyszerű átvételével, valamint a hagyományozódási folyamatok hosszabb idejű megszakadásával.¹⁰ A történetek egy része nem sorolható be egyértelműen az ismert műfaji kategóriákba, s nem írható le kielégítően az Aarne–Thompson–Uther-megfelelésekkel és Thompson *Motif-Index*ének párhuzamaival. Az ilyen típusú elbeszélések többszöri előfordulásának feltárása a legnehezebb feladat, s csupán speciális ismeretek birtokában, a számba jöhető, gyakran igen tág forrásterületek gondos körülhatárolása után lehetséges. Az elbeszélések hozzárendelése egy adott típushoz vagy témához önmagában még nem jelenti a források azonosítását, de bizonyos esetekben elősegítheti azt. A kutatásba be kell vonni olyan forráscsoportokat és szövegtípusokat is, amelyek eddig elkerülték az elbeszéléskutatás figyelmét.

Az *Enzyklopädie des Märchens* megindításával csaknem egy időben, ám attól lényegében függetlenül kezdte meg működését a Göttingeni Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Motívum- és Témakutató Bizottsága, amely 1978 és 2002 között összesen huszonkilenc szimpóziumot rendezett, nyolc tanulmánykötetet adott közre, összeállított egy több mint 11.000 tételes tematikus bibliográfiát, s mindezzel fontos ösztönzéseket adott a további kutatásoknak.¹¹ A vállalkozás előzménye, hogy az intertextualitáskutatás és a diskurzuselemzés az 1960-as évektől kezdve fokozatosan integrálta a tárgy- és motívumtörténeti vizsgálatok egy részét, s a komparatiztikában megjelent és fokozatosan elfogadottá vált a tematológia. A göttingeni kezdeményezés fő újdonsága a korábbi pozitivistá, funkcionalistá és eszmetörténeti megközelítésekkel szemben az, hogy olyan esztétikai tárgyként, strukturált és strukturáló szövegegységként határozta meg a témákat és motívumokat, amelyek alapvető hatással vannak az irodalmi szövegek esztétikai karakterére, s a hagyományos modellek összetett kultúrtörténeti kapcsolatrendszer, a variálódás és újítás állandó kölcsönhatásában működnek. A hagyományos tárgy- és mo-

¹⁰ Hans-Jörg UTHER, *Johann Jacob Bräuners „Curiositäten“ als Vorlage der „Deutschen Sagen“ der Brüder Grimm: Zum Bedeutungswandel von Geschichten durch Nacherzählen = Volkskultur – Geschichte – Region: Festschrift für Wolfgang Brückner zum 60. Geburtstag*, Hrsgg. Dieter HARMENING, Erich WIMMER, Würzburg, Königshausen & Neumann, 1990, 552–571.

¹¹ *Ergebnisse und Perspektiven der literaturwissenschaftlichen Motiv- und Themenforschung: Bericht über Kolloquien der Kommission für literaturwissenschaftliche Motiv- und Themenforschung 1998–2000*, Hrsg. Theodor WOLPERS, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002. A kutatás elvi, módszertani alapjainak, eredményeinek és a korábbi köteteknek az ismertetésével. Vö. GYÖRGY Lajos, *Tárgytörténet és irodalomtörténet*, ItK, 44(1934), 225–233; FRIED István, *Tematológia = Uő, Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba*, Bp., Lucidus, 2012, 148–169.

tívumtörténettel kapcsolatos, jórészt a *new criticism* időszakára visszanyúló előítéletekkel szembeállva a göttingeni kezdeményezés résztvevői fokozott mértékben tekintetbe vették az archetipikus és a csupán egy adott korra jellemző témák, motívumok művészi átalakításának, összekapcsolásának, keveredésének és megújításának kérdését. Az eredmények jelzik a *motívum*, *téma*, *tárgy* és *szűzsé* fogalmak jelentésének, használatának folyamatos változását, s mutatják a négy fogalom meghatározásának nehézségeit és egymáshoz fűződő viszonyának bizonytalan értelmezését. Felhívják a figyelmet a történeti folklorisztikai és az irodalomtudományi megközelítések különbségeire, továbbá arra, hogy a választott absztrakciós szint minden tematológiai, tárgy- és motívumtörténeti kutatás egyik fő bizonytalansági tényezője. Az új kutatási irány fontos hozadéka, hogy tisztázták különböző témák és motívumok történeti változását, adaptációját és funkcióváltásait, több területen feltárták a műfaji újítások és a motívumszerkezetek kölcsönhatását, s fényt derítettek számos jelentésszerkezet történeti, társadalmi közvetítésére.

A miniatúr elbeszélések levélbeli felhasználásának tágabb összefüggésébe tartozik, hogy egyrészt a példák gyűjtése, kivonatolása, a *loci communes*, azaz erkölcsi, didaktikus kategóriák szerinti csoportosítása és önálló használata az argumentáció keretében elengedhetetlen részét alkotta a kora újkori retorikaoktatásnak; a módszert Mikes is elsajátította a kolozsvári jezsuitáknál. Másrészt a históriák alkalmazása különösen kedvelt gyakorlat volt a korabeli francia levelezésekben és az erkölcsi folyóiratokban. A 17. századi retorikák egy része külön foglalkozik a levélben előadható történetek típusaival és előadásmódjával, s vannak olyan nyomtatott levélgyűjtemények, amelyek már a címben felhívják az olvasó figyelmét a levelekhez kapcsolt elbeszélésekre.¹²

Érdemes utalni arra is, hogy a részben vagy teljes egészében fiktív levél kedvelt kifejezési formája volt annak az erkölcsi folyóiratnak, amelyből Mikes elbeszéléseinek egy részét merítette, s amellyel több más tematikus és szemléletbeli összefüggés is található. Az újabb kutatások fényt derítettek arra, hogy a *Le Spectateur* (1716–1726), a *Spectateur français* (1721–1724) és más erkölcsi folyóiratok ún. olvasói leveleinek egy részét maguk a szerkesztők írták vagy átírták, s e levelekkel lényegében egy fiktív párbeszéd aktív résztvevőivé igyekeztek tenni az olvasót.¹³ Gyakran használt eszköz ezekben a levelekben vagy azok kommentárjaiban az előadottak ironizálása, satirikus beállítás, melynek célja az egyértelmű állásfoglalás kerülése, az ösztönzés az olvasottak továbbgondolására, azaz a dialogikus recepció. Az elbeszélések és más narratív elemek használata gyakran elvont megfigyelések megvilágítását szolgálja. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy a Le

¹² Így pl. Edme BOURSAULT, *Lettres nouvelles de Monsieur Boursault, accompagnés de fables, de contes, d'épigrammes [...] avec treize lettres amoureuses d'une dame à un cavalier*, Paris, 1699. Vö. A. AGES, *Voltaire et La Fontaine: The Use of the Fables in the Correspondence*, *Revue de l'Université d'Ottawa*, 39(1969), 577–585; KNAPP Éva, *A Törökországi levelek retorikájához = Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, szerk. TÜSKÉS Gábor, munkatársak CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, LENGYEL Réka, Bp., Universitas, 2012, 171–189.

¹³ Stefanie LETHBRIDGE, „Masters of common life”: *Moralistik im Tatler und Spectator = Literatur und Moral*, 7. jegyzetben *i. m.*, 377–392. Vö. Rudolf BEHRENS, *Zur Geschichte perspektivischer Beobachtung im moralischen Diskurs (Pascal, Marivaux, Senancour) = Moralistik: Explorationen und Perspektive*, Hrsgg. Rudolf BEHRENS, Maria MOOG-GRÜNEWALD, München, Wilhelm Fink, 2010, 303–346, itt: 331.

Spectateur – azon túl, hogy forrásul szolgált Mikes több történetének – játszott-e szerepet, s ha igen, milyen, a részvétel és a távolságtartás etikai és esztétikai téren egyaránt érvényesülő mikesi pozíciójának kialakításában.

Mikes történetei többnyire nem retorikai példák, tekintélyi igazolások, illusztrációk vagy normatív elképzelések kifejezői, hanem fontos szövegalkotó tényezők. Az éppen tárgyalt kérdéseken túl gyakran valamely tágabb vagy merészebb témára utalnak, és finoman sejtetik azt, amit Mikes nem kívánt nyíltan kifejezni. Ezáltal tudást közvetítenek, illetőleg azt hoznak létre. A példa nála nem kötelező érvényű; fő szerepe a jó és a rossz viszonyának problematizálása, nem ritkán a hagyományos erkölcsi rendszer megkérdőjelezése. Mikes nem törekszik az elbeszélésekben bemutatott helyzetek és személyek közvetlen megítélésére; értelmezései, ha vannak, nyitottak, azaz a példának nála rendszerint episztomológiai funkciójuk van.¹⁴ Ez az alkotói nézőpont lehetővé teszi az olvasónak az azonosulást az elbeszélővel, s közvetve arra indítja, hogy a saját életére vonatkoztassa a történeteket és az azokban felvetett gondolatokat. A különböző dimenziójú és fajsúlyú, egymástól gyakran távol eső témájú elbeszélések beiktatásával és összekapcsolásával Mikes relativizál, s az anekdotikus is magasabb szintre emeli, irodalmiasítja. A váratlan téma- és perspektíva-váltásokkal, a meglepő, gyakran problematizáló jellegű történetválasztásokkal, a szándékoltan csapongó írásmóddal és a tömör, vázlatos előadással feszültséget kelt, és arra ösztönzi az olvasót, hogy megpróbálja kiegészíteni a bemutatást, és felfedezze a mögöttes tartalmakat.

A *Leveleskönyv*ben található elbeszélések ma még ismeretlen forrásainak és változatainak felkutatására, valamint a közvetlen források azonosítására elsősorban azért van szükség, mert az összevetés a forrásszövegekkel és a változatokkal, a nyelvi, stilisztikai és szerkezeti átalakítások, valamint a jelentésváltozások feltárása és a funkciók differenciálása elősegíti a szövegszerveződés és szövegprodukciónak modelljeinek meghatározását, s hozzájárul Mikes egyéni feldolgozásmódjának, asszociációs rendszerének, érvelési technikájának, elbeszélő intenciójának és írói szemléletmódjának jobb megértéséhez.

Számításom szerint a *Leveleskönyv*ben, figyelmen kívül hagyva a rövid bibliai és antik utalásokat, összesen mintegy hetven, különféle irodalmi forrásból merített, különböző terjedelmű elbeszélés található. A Király György és Hopp Lajos adataihoz viszonyított számbeli növekedést az magyarázza, hogy bevontam a vizsgálatba mintegy tíz, Hopp által figyelmen kívül hagyott, illetőleg olvasmányemléknek minősített elbeszélést. Az elbeszélések között van antik, bibliai, középkori és kora újkori példázat, ezópuszi mese, történeti monda, novellaszerű történet, zsidó agada, keresztény, mohamedán és perzsa legenda, anekdota, tréfa és kuriozitás. Az elbeszélések megnevezésére Mikes többnyire a „példa” és a „história” fogalmakat használja. Más esetekben csupán a fő témát nevezi meg a bevezetésben, s az „olvastam”, „erről jut eszemben. hogy”, „erről [...] szép példát ad” vagy más fordulattal tér rá az elbeszélésre. A „példa” kifejezést gyakran nem az

¹⁴ Vö. *Das Beispiel: Epistemologie des Exemplarischen*, Hrsgg. Jens RUCHATZ, Stefan WILLER, Nicolas PETHES, Berlin, Kadmos, 2007, 7–59; Walter HAUG, *Das Böse und die Moral: Erzählen unter dem Aspekt einer narrativen Ethik = Interdisziplinäre Ethik: Festschrift für Dietmar Mieth*, Hrsgg. A. HOLDEREGGER, J.-P. WILS, Freiburg/Schweiz, Univ.-Verl., 2001, 243–268.

egész történetre, hanem annak főszereplőjére vagy a főszereplő cselekedetére vonatkoztatja.

A Hopp Lajos halálát követő időszakban új módszerek alkalmazásával született eredmények közé tartozik, hogy a 2008-as egri nemzetközi tárgytörténeti konferencián két előadás is érintette Mikes egy-egy elbeszélését. A *Filia matrem lactans* (*Caritas Romana*, Cimon és Péró) címen ismert, a középkorban és a kora újkorban egyaránt kedvelt elbeszélést Mikes az 52. levélben adja elő. Előtte a házasság és a bűnbánat szentsége közti különbségen tréfálkozik, majd a néne korábbi levelében említettnek mondott, életét az anyjáért kockára tevő leányra hivatkozva hozza elő a témát. Az elbeszélést azzal a megjegyzéssel zárja, hogy „ilyen példát. a férfiak között többet találunk”, majd bocsánatot kér a megjegyzésért, és befejezi a levelet. A forráskérdést tárgyalva Hopp Lajos jelezte, hogy a történet a *Gesta Romanorum* 215. elbeszélése nyomán vált ismertté, megnevezte az ősforrást (Valerius Maximus, V, 4, 7) és utalt Mikes klasszikus műveltségére. Ugyanakkor megjegyezte, „lehetséges, hogy az ilyenfajta antik példákat nem klasszikus olvasmányaiából, hanem a XVII. és XVIII. században még forgalomban levő moralizáló könyvekből, példatárakból szedte össze.”¹⁵ Felhívta a figyelmet arra, hogy a történet hiányzik a *Gesta Romanorum* Haller-féle fordításából, de megvan Michael de Ungaria egyik prédikációjában és Pézseli József meséiben. Megfigyelte, hogy Mikes leírása bővebb a *Gestáénál*, egyes mozzanataiban emlékeztet Valerius Maximus előadására. Mivel Valerius forrásként való használatának lehetősége fölmerül néhány további levéllel kapcsolatban is, jelezte, hogy „az eredeti forrást sem lehet figyelmen kívül hagyni.” Végül megjegyezte, „Gálos Rezső szerint Mikes példája a *Gesta*-ból való [...]. Király György is ezt tartotta valószínűbbnek, de erősen hangsúlyozta Valerius Maximus művét is...”¹⁶

Az elbeszélés elterjedését az irodalomban, hatását a képzőművészetre és a folklórra Bitskey István vizsgálta az említett konferencia kötetében megjelent tanulmányában.¹⁷ Felhívta a figyelmet arra, hogy a történet már Valerius Maximusnál két változatban olvasható: a leány az első változatban az anyját, a másodikban az apját táplálja. Rámutatott a téma felekezetektől független, rendkívüli elterjedtségére és sokoldalú alkalmazására a kora újkori európai elbeszélés-, rejtvény-, exemplum- és anekdotagyűjteményekben, exemplumkatekizmusokban, prédikációs segédkönyvekben, enciklopédiákban, s hogy verses feldolgozása is ismert. A prédikációkban legtöbbször a felebaráti szeretet, a keresztény irgalmasság és a szülők iránti szeretet szükségességét hangsúlyozták vele. A téma jelentősebb képzőművészeti ábrázolásainak száma a 16. századtól a 19. századig

¹⁵ MÖM I, 526. Vö. M. FLECK, *Untersuchungen zu den Exempla des Valerius Maximus*, Marburg, Fleck, 1974; Hans-Jörg UTHNER, *Zur Rezeption der Memorabilia des Valerius Maximus vom Mittelalter bis in die Neuzeit = Bilder – Sachen – Mentalitäten: Arbeitsfelder historischer Kulturwissenschaften. Wolfgang Brückner zum 80. Geburtstag*, Hrsgg. Heidrun ALZHEIMER, Fred G. RAUSCH, Klaus REDER, Claudia SELHEIM, Regensburg, Schnell & Steiner, 2010, 207–216.

¹⁶ MÖM I, 526.

¹⁷ István BITSKEY, *Das Motiv Caritas Romana in der ungarischen und deutschen Literatur der Frühen Neuzeit = Fortunatus, Melusine, Genovefa: Internationale Erzählstoffe in der deutschen und ungarischen Literatur der Frühen Neuzeit*, Hrsgg. Dieter BREUER, Gábor TÜSKÉS, unter Mitarbeit von Rumen István CSÖRSZ, Béla HEGEDŰS, Bern–Berlin usw., P. Lang, 2010, 85–102.

terjedő időszakban Pigler Andor katalógusa¹⁸ alapján megközelíti a kettőszázötvenet, azóta számos további, a témában rejlő sajátos kettősséget különféleképpen értelmező ábrázolást vettek számba.

A magyar irodalmi előfordulásokat György Lajos rendszerezte elsőként,¹⁹ ami elkerülte Hopp Lajos figyelmét. Eszerint a Mikes előtti időszak magyarországi adatai katolikus oldalon Laskai Osváttól Káldi György, Pázmány Péter és Illyés András prédikációig terjednek, s találós kérdés formájában a téma megvan az 1629-es kiadású *Mesés könyvecskében*. Dömötör Ákos exemplumkatalógusa²⁰ nyomán Bitskey jelzi a téma előfordulását a protestáns prédikációkban, s hogy a 18. században katolikus oldalon ugyancsak számos prédikációbeli előfordulása ismert a történetnek. Faludi Ferencnél azonban, aki németből adaptált egy 17. század eleji spanyol változatot, már eltűnik a vallásos, moralizáló kontextus, s a női nem jellemzésére szolgáló elbeszélésnek – ugyanúgy, mint már Mikesnél – a szórakoztató tendenciája lép előtérbe. A történet szívós utóéletét tanúsítja, hogy laicizált változatban megjelent a 19. és a 20. századi regényirodalomban, magyar nyelvterületen több változatát jegyezték fel a szájhagyományból, sőt ismerték találós kérdésre rövidült és kontaminált formában is.

Mindez azt mutatja, hogy az elbeszélés az európai műveltség törzsanyagához tartozott a kora újkorban. Míg a történet magva hosszú időn át ugyanaz maradt, a kontextus és az értelmezés koronként és szerzőnként állandóan változott. Az ilyen típusú történetek egyértelmű besorolása a mikesi olvasmányemlékek, illetőleg fordításbetétek közé nagyon bizonytalan. Egy-egy változat forrását és az átvételeket, eltekintve a hivatkozott esetektől, nagyon nehéz, sőt többnyire lehetetlen pontosan azonosítani; ilyenkor nincs értelme fölvetni a közvetlen forrás kérdését.

Mikes kétszer, különböző részletességgel előadott elbeszélései közé tartozik a Mohamed paradicsomáról szóló leírás, mellyel – Bárczi Ildikó egy korábbi tanulmányát²¹ követően – Bárczi Ildikó és Sági Nóra foglalkozott az említett konferencián.²² A 65. levél bevezető részében Mikes röviden összefoglalja a témát, majd a 192. levélben részletesebben és szemléletesebben adja elő. A 65. levél jegyzeteiben Hopp Lajos felhívta a figyelmet arra, hogy az „elizeus mezején” megfogalmazásban Mikes „Elizeus nevét összekombinálja a klasszikus mitológiával”, s „[k]edvtelve, megrovás nélkül írja le [...] a török vallás által hirdetett gyönyörűségeket.”²³ A jegyzet végén a „Vö.” kitéltel követően Hopp kommentár nélkül utalt a *Lettres persanes* XXXV. levelére. A 192. levél

¹⁸ Andor PIGLER, *Barockthemen: Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhunderts*, II, Bp., Akadémiai, 1974, 300–307.

¹⁹ GYÖRGY Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai: Kétszázötven vándoranekdota. Az anekdota forrásai*, Bp., Studium, 1934, 124–125.

²⁰ DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992, 129–130.

²¹ BÁRCZI Ildikó, „Machomet álmai”, *It*, 87(2006), 543–551.

²² Ildikó BÁRCZI, Nóra SÁGI, *Inventio exemplorum: Antike und mittelalterliche Erzählstoffe in gedruckten lateinischen Predigtsammlungen des Spätmittelalters = Fortunatus, Melusine, Genovefa*, 17. jegyzetben i. m., 17–34.

²³ MÖMI, 570.

vonatkozó jegyzete szerint a leírásban Mikes „megtalálja a pikantériát”, s Hopp jelzi, „Mohamed paradicsomáról Bod Péter is ír” a *Szent Hiláriusban*.²⁴

A későközépkori latin nyelvű nyomtatott prédikációgyűjtemények antik és középkori eredetű exemplumait vizsgálva Bárczi Ildikó és Sági Nóra kimutatta, hogy a Mohamed paradicsoma téma ősforrása Európában a *Legenda aurea* CLXXVII. fejezete, Szent Pelagius pápa már említett legendája.²⁵ Erre megy vissza például Laskai Osvát *Biga salutisa de sanctis* részének megfelelő szövege; magyarul a téma korai változata megtalálható Pázmány *Kalauzában*, az *Ötödik könyvhöz* csatolt *Appendixben*. Mikes elbeszélésének lehetséges kapcsolatára a *Legenda aurea* és Pázmány szövegével a szerzők nem térnek ki.

A 2011. évi nemzetközi Mikes-konferencián három előadás foglalkozott Mikes elbeszéléseinek tárgyátörténeti vonatkozásaival és forrásaival. Fröhlich Ida azonosította a 90. levél bibliai modellekre épülő elbeszélésének eddig ismeretlen, rövidebb változatát, helyesbítette a hosszabb változattal való összevetésből Mikes átdolgozói szemléletére nézve korábban levont téves következtetéseket, s meghatározta azt a francia bibliai szótárt, melynek megfelelő szócikke nagy valószínűséggel forrásul szolgálhatott Mikes elbeszélésének.²⁶ A kritikai kiadás tapasztalatai és Mikes fordítói tevékenységének tanulságai nyomán Kovács Eszter áttekintette a források azonosításának fontosabb nehézségeit, s példákön szemléltette a még ismeretlen források meghatározásának lehetséges kiindulópontjait.²⁷ Felhívta a figyelmet a jezsuita missziós levélgyűjtemények széles körű korabeli ismertségére, és bemutatta a 69. levél föltehetően innen merített elbeszélésének eddig figyelmen kívül hagyott párhuzamait a francia felvilágosodás filozófusainál. A bosszúálló olasz úr története (94. levél) kapcsán felvetette Jean-Baptiste Labat itáliai útleírása forrásként való használatának lehetőségét, s képzőművészeti analógiákat keresett a „képírók” versenyéről szóló mikesi elbeszéléshez (104. levél).

A harmadik előadó Hans-Jörg Uther volt, aki a nemzetközi elbeszéléskutatás kiemelkedő képviselőjeként meghatározó szerepet játszott az *Enzyklopädie des Märchens* szerkesztési munkálataiban, mintegy százharminc szócikket maga írt, s ő készítette el az Aarne–Thompson-féle klasszifikációs rendszer említett új kiadását. A *Törökországi levelek* tárgy- és motívumtörténeti szempontú vizsgálatában felhívta a figyelmet a kora újkori kompilációs és kuriozitás-irodalom szerepére Mikes elbeszéléseinek és az ezekhez közel álló történeteknek a közvetítésében.²⁸ Részletesen bemutatta a 192. levél mohame-

²⁴ MÖM I, 779.

²⁵ Jacobus A VORAGINE, *Legenda aurea: Vulgo Historia lombardica dicta*, ad optimorum librorum fidem, recensuit Th. GRAESSE, Vratislavia, 1890, 831.

²⁶ FRÖHLICH Ida, *Áron és az özvegy juha: A 90. levél agádájának forrásához = Író a száműzetésben*, 12. jegyzetben *i. m.*, 83–89.

²⁷ KOVÁCS Eszter, *Mikes Kelemen Törökországi leveleinek azonosítatlan forrásairól = Író a száműzetésben*, 12. jegyzetben *i. m.*, 90–99.

²⁸ Hans-Jörg Uther, *Stoff- und motivgeschichtliche Aspekte in Kelemen Mikes' Briefen aus der Türkei unter Berücksichtigung von Brief Nr. 192 = Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung*, Hrsg. Gábor TUSKÉS, unter Mitarbeit von Bernard ADAMS, Thierry FOUILLEUL, Klaus HABERKAMM, Bern–Berlin usw., P. Lang, 2012, 226–243. – A kuriozitás-gyűjtemények több kiadást megért, jellegzetes francia példája: Simon GOULART, *Thresor d'histoires admi-*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2034. CZXK évfolyam 70. szám

dán halotti szokásokról és túlvilági elképzelésekről szóló leírásában a sírnál megjelenő két angyalról tudósító részletnek a közvetlen forráson túlmutató irodalmi előzményeit, változatait és kapcsolatrendszerét más elbeszéléstípusokkal. A tanulmány függelékében módszeresen számba vette a Mikesnél található több mint hetven elbeszélés nemzetközi párhuzamait és motivikus kapcsolatait. Bár új forrást nem talált, több olyan típust és motívumot azonosított, amely eddig elkerülte a Mikes-kutatás figyelmét; néhányról közülük a kritikai kiadás óta önálló monografikus feldolgozás vagy lexikoncikk készült.²⁹ Így például jelezte, hogy a 3. és a 77. levélben leírt csodálatos szőlőfa története az óriási méretű növényekkel és állatokkal kapcsolatos, a középkortól adatolt ún. felvágótörténetek egyik típusát képviseli. Az áttekintésbe Uther bevont néhány bibliai utalást, szólást, közmondást és találós kérdést is, melyek elbeszélő vonatkozással rendelkeznek.

Új források és szövegváltozatok

A továbbiakban néhány olyan elbeszélés lehetséges forrásának és Mikes szövegénél korábbi változatainak meghatározására teszek kísérletet, amelyeknél az eddigi kutatás nem vezetett eredményre. Az első lépésben áttekintést készítettem azokról az elbeszélésekről, amelyeknek sem a forrása, sem korábbi változata nem ismert (lásd az alábbi táblázatot). Ezt követően a vallási tartalmú, valamint a történeti személyekhez kapcsolódó történetekre összpontosítottam a figyelmet. A kiválasztott történetek különböző szövegtípusokat képviselnek.

rables et memorables de nostre temps, I–IV, Cologny, 1610–1614. Goulart több mint kétszáz művet kivonatolt, s tematikusan, illetőleg betűrendben csoportosította és többnyire forrásjelzéssel látta el a történeteket. Az összeállítás különösen fontos az eredetileg latinul közreadott, *casus, exemplum, tragica, memorabilia* elnevezésű szövegtípusok, valamint a 16. századi elbeszélő témák elterjedése szempontjából. A kiadványtípus további jellegzetes példái a német nyelvterületről: Peter LAUREMBERG, *Neue und vermehrte Acerra Philologica, das ist sechs hundert [...] Discoursen...*, Cleve, 1661; Jacob Daniel ERNST, *Lectiones historico morales curiosae, oder: Curiöse historische Blumen-Lese...*, Leipzig, 1694. A címlap és a forrásjegyzék szerint Ernst több mint ötszáz szerzőt kivonatolt a fiktív levélgyjűtemény formában, de magasabb irodalmi igény nélkül megszerkesztett műben. Az egy-egy levélben található történetek tematikusan kapcsolódnak egymáshoz. A további felhasználást segítette a mintegy száz lap terjedelmű tárgymutató. Vö. EM VIII, 647–660. Mikes elbeszéléseinek közvetítésében az ilyen típusú gyűjtemények szerepe sem hagyható figyelmen kívül. Vö. továbbá Hans-Jörg UThER, *Merkwürdige Literatur*, CD-ROM, Berlin, 2006 (Digitale Bibliothek, 111).

²⁹ A motivikus párhuzamok Uther jegyzéke után is tovább szaporíthatók. Így pl. az Isten által az embernek elhittet és tartózkodási helyét kijelölő rakás kenyerekről szóló, Mikes által többször idézett történet változatát idézi VÁMBÉRY Ármin, *Dervisruhában Közép-Ázsián át*, Dunaszerdahely, 2000, 144: „Hasztalan minden sietséged – mondta egy ízben [ti. Hadzsi Bilál] –, addig kell a Görgen partján maradnod, míg a naszib (fátum) más helyen nem rendeli ki ivóvizedet. És azt senki se tudja, hamar vagy későn fog-e ez történni.”

A Törökországi levelek azon elbeszélései, melyek forrása és korábbi változata jelenleg ismeretlen

Sor-szám	Levél sorszáma	Téma megnevezése	MÓMI, lapszám
1	7 (+ 16, 19, 32, 36, 157)	Isten rakás kenyereket hintett el a földön az ember számára	17, 26, 29–30, 46, 54, 249
2	45	Egy régi város lakóinak mindig nevetniük kell	75
3	54	Egy római császár és fiának harca a császárságért	88–89
4	55	A szellentés miatt elbocsátott menyasszony szerencséje	90–91
5	57, 204	A szent pápa és a nemesember feleségének a lova	95–96, 296–297
6	66	A próbára tett asszony: a gyanakvó férj mérgezés színlelésével gyónásra készíti a feleségét	116–117
7	69	A lovas jezsuita misszionárius a vademberek között	122
8	77	Az elrabolt francia ifjút férfiruhába öltöztött jegyese kiszabadítja a török fogásból	139–140
9	80	Klódvig négyökrös szekéren vitte haza a feleségét a menyegzőről	148
10	80	IV. Henrik egyetlen hintóját elvitte a felesége	148
11	86	A francia király és a dán király lányának házassága	159
12	86	A király barátnője urát is ugyanabban az ágyban hálatja	159
13	87	A halálra ítélt ifjú egy éjszaka megöszül, mire kegyelmet kap	160
14	94	Az olasz úr bosszúja a szarvast megölő szolgáján	171–172
15	94	V. Károly brüsszeli igazságtévése az elsőségért vetélkedő asszonyok között	172
16	94	A megtámadott kisasszony három szeretője	173
17	100	Egy francia úr vacsorára várja éppen eltemetett feleségét	189
18	104	A festők versenyén az egyik az Utolsó vacsora képén szalonnával spékeli a húsvéti bárányt, ezért nem ő nyer	193–194
19	118	A francia király drága, de haszontalan ajándéka	211
20	146	A szökött német katonák furfangos borszerzése a görögkeleti paptól	236–237
21	190	A Ramadán eredete: Mohamed Krisztus figyelmeztetésére lealkudja a bűntől Istennél	283

Az 57. és a 204. levélben Mikes kétszer is előadja a szent pápa és a thesszalónikai nemesember felesége lovának történetét, részben eltérő módon, a második alkalommal részletesebben.³⁰ Mindkét esetben írott forrásra hivatkozik („azt olvassuk”, „azt olvastam”). Az 57. levélben a pápa útjával és az út folytatásához szükséges „valami alkalmatlanság” keresésével, a 204.-ben viszont az úri asszony „kedves paripájá”-val indítja az elbeszélést. Az első változatban „egy nemes ember feleségének igen kedves lovát”-ról ír, a második változat szerint a paripa mellett „olyan kevély volt. hogy mást nehezen vett magára”. Az első változatban „az asszony a pápának oda adgya a lovát”, a másodikban „az asszony kéré hogy ülné a lovára [...] a pápa kedvesen vevé jó akarattját”. Míg az első változatban a pápa Konstantinápolyból egyszerűen visszaküldi a lovat, a másodikban „el

³⁰ MÓMI, 95–96, 296–297.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2034. CZXK évfolyam 70. szám

végezvéen dolgát. viszá tére. és a gazdaaszonyához száll. és a lovat nagy köszönetel viszá adá”. Az első változat befejezése szerint miután az asszony látja, hogy nem ülhet többé a lóra, elküldi a pápának ajándékba. Hopp Lajos szerint „A furcsa történet forrása ismeretlen.”³¹

A történet valójában a „Lovak felismerik a szentet” néven összefoglalt elbeszéléstípus változata.³² A típus egyik kora újkori előfordulása, mely párhuzamba állítható Mikes elbeszéléssel, Johannes Pauli *Schimpf und Ernst* című svankgyűjteményében a 343. szám alatt található. Szövege a következő:

Bapst Johannes reit uff eim Pferd

Sant Johannes der Bapst und Martirer, da er über Mer kam, was er dan zû schaffen het, als sein Legend sagt, da mocht er nit wol gon; er was alt. Und da er gen Corinthum kam, da bat er ein Edelman, er solt im ein Pferd leihen; zû der Zeit giengen die heiligen Vetter zû Fuß. Der Edelman sprach: „Ich wil euch meiner Frawen Pferd leihen, das ist gar tugenthafft, doch das ir mir das Pferd widerschicken.“ Da das Pferd den heiligen Man getragen het, da wolt es darnach keinen Menschen me tragen.³³

Ezt követően Pauli még ugyanebben a részben előadja Nagy Sándor különleges lovának közismert történetét, végül összefoglalja a két elbeszélés „lelki” értelmét: „So wir Got sollen tragen in unserm Leib, so solten wir unß den Tüffel nit me lassen reiten noch sein Fußtüch werden.”

A két változat fő különbségei a következők: Pauli megadja, Mikes viszont elhagyja a pápa nevét, s ezzel mintegy kiemeli a történeti időből az elbeszélést. Míg a Pauli-féle változatban az esemény színhelye Korinthosz, Mikesnél a Rodostóhoz közelebb fekvő „thessalonika tájéka”. Paulinál a pápa a nemesembertől kéri a lovat, Mikesnél az ember feleségétől. Mikes közli azt is, hogy a pápa Konstantinápolyba ment a lovon, Pauli nem szól erről. Paulitól eltérően Mikes az első változatban beszámol arról is, hogy miután az asszony látta, nem ülhet többé a lóra, elküldte a pápának ajándékba.

A történet kontextusa Mikesnél az 57. levélben a korabeli egyházi vezetők pompa kedvelése, szembeállítva a „régí püspökök” egyszerűségével, s ebből kiindulva a régi és az új szokások különbsége. Ezzel szemben a 204. levélben Mikes egy, a nénétől kapottnak mondott hírhez kapcsolja a történetet. A hír szerint Franciaországban egy hercegné vadászat közben leesett a lóról és „ki törte mind a két karját”. Mikes ezt úgy kommentálja, hogy az ifjú asszonyoknak nem kellene megengedni, hogy lóra üljenek. A történet itt minden átvezetés nélkül, az „azt olvastam hogy” fordulat után következik, s a ló különös magatartását magyarázó, ironikus feltételezéssel zárul: „mint ha mondotta volna, hogy egy szent pápát hordoztam., ezután egy aszonyt nem hordozhatok”. Ez az elköszönést

³¹ MÖM I, 794.

³² EM X, 914.

³³ Johannes PAULI, *Schimpf und Ernst*, Hrsg. Johannes BOLTE, Berlin, H. Stubenrauch, 1924, I, 209–210; II, 337.

leszámítva egyben a levél befejezése. Az ördög szolgálatától óvó, Pauli-féle „lelki” értelmezés Mikes mindkét változatában hiányzik.

Mivel Pauli megadja a pápa nevét, s közli, hogy szent és vértanú volt, személyét I. János pápával lehet azonosítani, aki Teoderik, keleti gót király megbízásából 525-ben felkereste I. Jusztinosz császárt Konstantinápolyban, s közvetíteni próbált az ariánus gótok érdekében. Mivel kevés eredményt ért el, visszatérését követően Teoderik Ravennában feltartóztatta, s néhány nap múlva meghalt. Az elszenvedett megaláztatások miatt vértanúként tartják számon.

Mikes és Pauli elbeszélésének közös ősforrása, melyre Pauli „legenda”-ként utalt, Nagy Szent Gergely pápa *Dialógusai* III. könyvének II. fejezete. Ennek szövege a következő:

De sancto Joanne papa

Gothorum tempore, cum Joannes vir beatissimus hujus Romanae Ecclesiae pontifex ad Justinum seniore[m] principem pergeret, in Corinthi partibus advenit, cui necesse fuit[, ut i]n itinere ad sedendum equus requirari debuisset. Quod illic quidam vir nobilis audiens, equum, quem pro magna mansuetudine ejus conjux sedere consueverat, ita ei obtulit, ut eum ad loca alia pervenienti aptus equus inveniri potuisset, deberet ille quem dederat propter suam conjugem retransmitti. Factumque est, et usque ad certum locum praedictus vir equo eodem subvehente perductus est. Qui mox ut alium reperit, illum quem acceperat retransmisit. Cumque eum praedicti nobilis viri conjux sedere ex more voluisset, ultra non valuit, quia post sessionem tanti pontificis mulierem ferre recusavit. Coepit namque immenso flatu et fremitu, atque incessanti totius corporis motu quasi despiciendo prodere, quia post membra pontificis mulierem ferre non posset. Quod vir ejus prudenter intuitus, hunc ad eundem venerabilem virum protinus retransmisit, magnis precibus petens ut equum ipse possideret, quem juri suo sedendo dedicasset. De quo etiam illud mirabile a nostris senioribus narrari solet, quod in Constantinopolitana urbe ad portam quae vocatur Aurea, veniens, populorum turbis sibi occurrentibus, in conspectu omnium roganti caeco lumen reddidit, et manu superposita oculorum tenebras fugavit.³⁴

I. János pápa legendája nem került bele a *Legenda aurea*-ba, csupán rövid említés történik róla Szent Pelagius pápa legendájában, melynek hivatkozott forrása ugyancsak Nagy Szent Gergely *Dialógusai*.³⁵ Megtalálható viszont a pápa legendája az *Acta Sanctorum* 1688-ban megjelent, VI. kötetében, s ebben teljes terjedelemben megvan az itt mirákulumnak nevezett történet, mégpedig a *Dialógusok* alapján, a pápa útvonaltól rész-

³⁴ GREGORIUS I PAPA, *Opera omnia*, III, accurante J.-P. MIGNE, Paris, 1896 (Patrologia Latina, 77), 221–224.

³⁵ *Die Legenda aurea des Jacobus de Voragine*, übers. von Richard BENZ, Heidelberg, Lambert Schneider, 1979, 970.

letező rövid bevezető betoldástól, valamint néhány apró nyelvtani különbségtől eltekintve szó szerint megegyező szöveggel.³⁶

Nagy Szent Gergely *Dialógusai* az európai elbeszélő irodalom egyik alapvető műve és formai mintája, amely jelentős hatással volt a középkori hagiográfiára és a későbbi exemplumgyűjteményekre. Latinul a 15. század végétől, nemzeti nyelvű fordításokban a 16. század elejétől számos alkalommal jelent meg nyomtatásban.³⁷ A Pauli-féle svank forrása egyaránt lehetnek a *Dialógusok*, I. János pápa legendája, esetleg valamilyen más hagiográfiai vagy exemplumgyűjtemény. A pápa és az általa felkeresett Jusztinosz császár nevének elhagyásától, az esemény eltérő helyszínétől és a személytől eltekintve, akitől a pápa a lovat kéri, Mikes nagy vonalakban Nagy Szent Gergely előadását követi. További különbség, hogy míg a *Dialógusok* szerint a pápa onnan küldi vissza a lovat, ahol egy másikat kaphat, Mikes 57. levelében Konstantinápolyból küldi vissza, a 206. levélben pedig személyesen adja át az asszonynak. A *Dialógusoknak* az a mondata, mely szerint a ló roppant zajjal, egész teste szüntelen mozgásával, mintegy megvetést kifejezve jelezte, hogy a főpap után asszonyt nem hordozhat, nincs meg sem Paulinál, sem Mikesnél. Végül Paulinál és Mikesnél egyaránt hiányzik a *Dialógusok* elbeszélésének befejező része, mely szerint annak a vak embernek, aki elmondta ezt a történetet „a mi idősebbjeinknek”, a konstantinápolyi Aranykapunál János pápa a szemére helyezte a kezét, s az visszanyerte a látását.

A szövegek nagymértékű azonossága, koherenciája és gyakori megjelenése miatt Mikes közvetlen forrását nem tudjuk pontosan megnevezni, az azonban biztosra vehető, hogy a közvetítés nem a Pauli-féle változat révén történt. Pauli művének 1591-es francia fordításában nincs meg ez a történet, mivel ez az 1576-os kivonatos holland fordítás alapján készült.³⁸ Ismeretes, hogy Pauli műve több mint hatvan kiadásban jelent meg a 17. század végéig, s a svankok egy része Johannes Hulsbusch gyűjteményében 1568-ban latinul is napvilágot látott.³⁹ A *Schimpf und Ernst* ezenkívül több holland és dán fordítást ért meg, a svankkompilációk prototípusává vált, s számtalanszor használták különböző közmondás- és exemplumgyűjtemények forrásaként. Már a 16. század közepén megkezdődött a történetek átformálása a szórakoztató irodalom irányába, melynek következtében a moralizáló megjegyzéseket gyakran elhagyták. Hatása a német irodalomban a 19. századig tetten érhető.

Mikes másik elbeszélése, melynek változata ugyancsak megtalálható Paulinál, a tengeren hajó után futó szent remete imádságáról szóló „épületes példa” a 206. levélben.⁴⁰ A kritikai kiadásban Hopp Lajos Katona Lajos nyomán jelezte, hogy a legenda megvan Temesvári Pelbárt *Sermones de tempore* című beszédgyűjteményében, utalt a zsidó iro-

³⁶ *Acta Sanctorum Maii* [...], VI, Antwerpen, 1688, 703.

³⁷ Vö. pl. GREGORIUS I. PAPA, *Dialogorum libri quatuor*, Venezia, 1492. Használt kiadás: Beati GREGORII MAGNI [...] *Dialogorum libri quatuor*, Duaci, 1596, 83–84. Az első francia fordítás: *Le Dialogue monseigneur saint Grégoire*, traduit de latin en françois, Paris, 1509.

³⁸ PAULI, *Schimpf und Ernst*, 33. jegyzetben *i. m.*, II, 201–206.

³⁹ EM X, 661–670.

⁴⁰ HOPP, *A fordító...*, 2. jegyzetben *i. m.*, 71; MÖM I, 298–299.

dalom hasonló tartalmú vonatkozásaira,⁴¹ György Lajos 222. számú, „Szent ember” elnevezésű anekdotatípusa,⁴² benne a Pauli-utalással azonban elkerülte a figyelmét, s nem foglalt állást Mikes lehetséges forrásának kérdésében sem. A történet változatai „Heiligkeit geht über Wasser”,⁴³ illetőleg „A Pious Innocent Man Knows Nothing of God”⁴⁴ címen alkotnak önálló elbeszéléstípust; a változatok egyaránt ismertek a keresztény, a héber és a mohamedán hagyományban; 1991-ben önálló monográfia készült róla.⁴⁵ A történet a remete és a klerikus alakjának topikus szembeállítására épül, alapgondolata a remetei egyszerűség elsőbbségének hangsúlyozása a teológiai tudással szemben. A keresztény hagyományban a motívum ősforrása a Jézus vízen járásáról szóló evangéliumi elbeszélés (Mt 14, 22–33). A típus legkorábbi előfordulásai közé tartozik egy Szent Ágoston megjelenéseiről szóló elbeszélés, továbbá a Pelbárt és a Pauli által feljegyzett változatok. Mivel Pauli szövege kimaradt a *Törökországi levelek* kritikai kiadásából, az alábbiakban idézem (332. sz.).

Der bettet: Miserere tui, Deus.

Sant Ambrosius hort sagen von einem heiligen Man, der was in einer Insel in dem Mer, und saß in ein Schiff, das wolt daselbsten fürfaren und den Gotzfründ süchen. Er kam zû im und sahe in weschen und fragt in, was er bet. Der Brüder sprach: „Ich kan nichts anders betten, dan: Miserere tui, Deus.“ Sant Ambrosius sprach: „Du solt also betten: »Miserere mei, Deus« und nit »Miserere tui, Deus.« Es ist nit recht.“ Sant Ambrosius gieng wider in das Schiff und für wider hinweg. Der Brüder het das Gebet vergessen, und lieff dem Schiff uff dem Wasser nach und schrei und rüfft Sant Ambrosio und sprach, er het das Gebet vergessen, er solt es in noch einmal leren. Sant Ambrosius sprach: „Gang hin und bet, wie du vor hast gebet!“ Der Brüder lieff wider heim uff dem Wasser. Da erkant Sant Ambrosius erst sein Heiligkeit.⁴⁶

Pelbárt és Pauli változatának legfontosabb különbsége, hogy Pelbárt már a bevezetőben előadja a szent ember tévesen mondott könyörgését, s Ambrus véletlenül vetődik a szigetre és talál rá a szentre a cellájában. Ezzel szemben Paulinál Ambrus már korábban hallott a szentről, szándékosan kereste fel őt, s amikor rátalált, éppen mosott. Ezt követően a történet előadása lényegében azonos a két változatban. Pauli záró megjegyzése, mely szerint Ambrus csak a testvér vízen való hozzámenetele nyomán ismerte fel annak szentségét, Pelbártnál hiányzik.

⁴¹ MÖM I, 796; KATONA Lajos, *Temesvári Pelbárt példái: Székfoglaló értekezés*, Bp., MTA, 1902, 146–147, n. 315.

⁴² GYÖRGY, *A magyar anekdota...*, 19. jegyzetben *i. m.*, 207.

⁴³ EM VI, 694–698.

⁴⁴ ATU 827.

⁴⁵ Tamar ALEXANDER-FRIZER, *The Pious Sinner*, Tübingen, Mohr, 1991, 62–63; vö. UÓ, *The Sephardic Folktales*, Detroit, Wayne State Univ. Press, 2008, 439.

⁴⁶ PAULI, *Schimpf und Ernst*, 33. jegyzetben *i. m.*, I, 204; II, 335.

Mikes egy „szent remeté”-ről beszél, s a püspök nevét elhallgatja. A találkozás nála is véletlenül következik be, ennek előkészítése azonban jóval részletezőbb és szemléletesebb, mint Pelbártnál vagy Paulinál. Szól a hajó kikötéséről, s arról, hogy a püspök „maga multságára” száll partra, ahol „alá s’ fel járna, egy kis gunyhotskát láta a fák között. Gondolá hogy talám valamely ember laknék őt, egy kis ablakotskához közelítvén tsak tsendesen., ember szot halla”. További fontos különbség, hogy Mikesnél a püspök először mintegy kihallgatja az imádkozó remetét. A remete helytelenül mondott imádságának szövegét Mikes Pelbárttól és Paulitól alapvetően eltérő formában adja elő („átkozot legyen az Isten”), s a remete „ezeket a szokot pedig szüntelen mondgya vala”. A püspök ezt „nem álhaván” megy be hozzá, s a remetének megtanított helyes imádság szövege is eltér a Pelbárt- és Pauli-féle változattól („áldot az Isten”). A történet második részének előadása ugyancsak szemléletesebb: „a remete [...] nagy sebeséggel kezdte a püspök után futni [...] nem vigyáza arra ha a földön vagy a vizen futoté. [...] apüspök és a kik a hajoban valának nagy tsudálkozásal láták hogy a remete a tengeren futna utánok., a ki is a hajot bé érvén. kiáltá a püspöknek...”

Mikes elbeszélése a 206. levél terjedelmének mintegy a felét teszi ki, s a Csáky gróf haláláról szóló tudósítást követő reflexiókhoz kapcsolódik. Mikes először felszólít a hálaadásra az eltelt évert, majd buzdít a kérésre, Isten ezután se hagyja el a bujdosókat, végül hangsúlyozza, „de ne szájal. hanem szível kérjük. Mert az emberek a száját halgattyák meg, de az Isten a szivet tekintí. valamint történt egy szent remetével.” Ugyanekhez a gondolathoz tér vissza az elbeszélést lezáró, értelmező megjegyzésben: „ebből apéldából látjuk, hogy az Isten a sziv imádságát szereti, és nem a szonkra figyelmez.” A levelet rövid újévi jókívánsággal és „Amen”-nel fejezi be.

Az összevetés alapján megállapítható, Mikes nagy önállósággal kezelte a témát, s miközben megőrizte annak központi magvát és vallási értelmezését, számos apró részlettel gazdagította, és több ponton módosította az elbeszélést. Az említett különbségek miatt Mikes változata valamivel közelebb áll Pelbárt szövegéhez, ezért közvetlen forrását is Pelbárt példának hagyományozódási körében feltételezhetjük. A héber és a mohamedán közvetítés lehetősége nagy biztonsággal kizárható. Ismeretes, hogy az összesen több mint ezer darabból álló Pelbárt-féle példaanyag közép-európai recepciója egyaránt kimutatható a reformáció és az ellenreformáció hitvita-irodalmában, prédikáció-, meditáció- és példagyűjteményeiben, s Pauli is többet felhasznált közülük.

A 77. levélben az „álhatatos barátság” gondolata kapcsán szemléletesen előadott elbeszéléshöz, melyben egy elrabolt francia ifjút jegyese férfiruhába öltözve kiszabadít a török fogságból, a kritikai kiadásban Hopp Lajos annyit jegyzett meg, hogy „forrása még ismeretlen”.⁴⁷ A történet „kalandregény váza”; „a témát a középkor is kedvelte”; „később is népszerű”, s példaként Hopp utalt Aucassin és Nicolette, Apollonius és Lucina, valamint Szép Magelona históriájára és Goldoni *La dalmatina* című darabjára. *A fordító Mikes Kelemen* című monográfiában ehhez annyit tett hozzá, hogy „[a] tengeri tolvajok,

⁴⁷ MÖM I, 139–140, 600. Ugyanitt Hopp utalt arra, hogy a 77. levél Mikesnek Kőszeghy Zsuzsi Lengyelországba történt távozását követően írt első levele, melynek a történetet közvetlenül megelőző részében szerelmi bánatát panasolja, s az itt használt kifejezések – neve említése nélkül – Zsuzsi emlékét idézik. MÖM I, 599.

majd törökök fogságába esett francia ifjú és megmentésére indult áruhás szerelmesének kalandos története, a szerelmesek szétszakadása, küzdelme és szerencsés egyesülése örök témája a széphistóriának.⁴⁸

Mikes elbeszélése valójában „A húséges feleség”⁴⁹ címen összefoglalt elbeszéléstípushoz tartozik, középpontban a házastársi (jegyesi) húség próbájának gondolatával. A típushoz sorolt elbeszélések központi cselekménye a rabszolgaságban sínylődő férj kiszabadítása a feleség által. A típuson belül külön csoportot alkotnak azok a történetek, amelyekben a feleség férfiruhába, néha szerzetesnek vagy zarándoknak öltözve indul útnak, hogy kiváltsa férjét.⁵⁰ Ennek a későközépkori eredetű elbeszéléstípusnak számos változata ismert a *Gesta Romanorum*tól kezdve különböző műfajokban, így például mesterdalban, epikus énekben, népkönyvben és önálló elbeszélésben. A 16. század közepétől megjelenik a drámában, s a század végén feltűnik a protestáns exemplumgyűjteményekben. Gyakran előfordul a történetben a tisztán maradó ing és a feleségre irányuló csábítási kísérlet motívuma. A fogságból történő kiváltás motívuma középkori jogszokásra megy vissza, s több középkori exemplumban megtalálható. A fogoly cselrel történő kiszabadításának már Valerius Maximusnál rögzített eszköze a ruhacsere (IV, 6, 3), amely ezt követően számos középkori és kora újkori história- és exemplumgyűjteményben feltűnik, de előfordul egy török mesében is. A „nő férfiruhában” témakör az újabb kutatások szerint modern konstrukció, s különböző elbeszélő témák lazán összetartozó csoportja tartozik ide.

A „fides conjugalis” gondolat két fő vonulatát a weinsbergi asszonyok- és az Ansberta-téma feldolgozásai alkotják a német nyelvterületen.⁵¹ Az előbbinek több költői és színpadi feldolgozása készült a 16. és a 17. században; Jacob Masen a 17. század közepén drámatémaként ajánlotta. Mikes mindkét témát feldolgozta a 108.,⁵² illetőleg a 77. levélben. A 77. levélben előadott történet egyértelműen az Ansberta-változatra megy vissza. Az Ansberta-témát Jakob Bidermann *Virtus celata clarior* címmel 1642-ben novellában,⁵³ Nicolaus Avancini a 17. század második felében *Fides coniugalis sive Ansberta, sui coniugis Bertulphi e dura captivitate liberatrix* címmel nagy apparátust felvonultató, öt felvonásos drámában dolgozta fel.⁵⁴ Bidermann novellája, melyben a téma a

⁴⁸ HOPP, *A fordító...*, 2. jegyzetben *i. m.*, 70.

⁴⁹ ATU 888.

⁵⁰ EM V, 203–207; vö. Frederic C. TUBACH, *Index exemplorum: A Handbook of Medieval Religious Tales*, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1981, n. 2126, 3811, 3968, 4336; EM V, 168–186, 837; EM X, 1097–1104, itt: 1103; EM VII, 1430–1432.

⁵¹ Simon RETTENPACHER, *Dramen (lateinisch-deutsch)*, Hrsgg. Benno WINTERSTELLER OSB, Christoph FACKELMANN, übers. von Alfons ISNENGI, Walter ZRENNER, Teil II/2, *Selecta dramata – Ausgewählte Dramen: Übersetzung und Kommentar (6–9), Frauen-Treu*, kritische Ausgabe nach dem Druck von 1682, Wien, Lit-Verlag, 2009, 352–356.

⁵² MÖM I, 198–199, 667–668. Vö. Jacob MASEN, *Palaestra eloquentiae ligatae*, Köln, 1683, 72. (1. kiadás: Köln, 1654/57.)

⁵³ Használt kiadás: Jacob BIDERMAN, *Acroamatum academicorum libri III*, München, 1706, 202–233. (1. kiadás: Luzern, 1642.) A gyűjteményben több más nemzetközi elbeszélő téma novellisztikus feldolgozása található. Vö. EM II, 287–291.

⁵⁴ Nicolaus AVANCINI, *Poesis dramatica*, II, Köln, 1675, 253–359.

házasztársi hűségre vonatkozó parancs szemléltetését szolgálja elsősorban, 1766-ig összesen tizenöt újabb kiadást ért meg, s hosszú ideig meghatározta a további irodalmi feldolgozásokat katolikus területeken. Prédikációba illesztve a téma rendszerint az ártatlanul üldözött nő típusát és a házasztársi hűség pozitív példáját képviselte.

Bidermann novellájában egy nemrég házasodott német nemes, Bertulfus szentföldi zarándoklatot tesz, majd Egyiptomba megy, ahol az arabok társaival együtt elfogják, és rabságra vetik. Erről levélben tudósítja feleségét, Ansbertát, aki titokban útra kel férje kiszabadítására. Ansberta zarándok ifjúnak öltözve Bertulfus fogva tartója, egy pogány fejedelem udvarába érkezik, s lantjátékával bámulatba ejti az uralkodót. Egy ugyanott fogságban tartott keresztény gyermek megmutatja neki a rabokat, köztük Bertulfust. Miután Ansberta játékával elnyeri a fejedelem kegyét, azt kéri tőle, hogy bocsássa szabadon és adja neki az általa kiválasztott rabot ajándékai fejében. A fejedelem teljesíti a kérést, s Bertulfus kiszabadul. A hazatérés után az otthonmaradottak hosszú távolléte miatt bevádolják nála a még mindig zarándoknak öltözött Ansbertát. Bertulfus haragra gerjed, mire Ansberta felfedi kilétét.

A dráma argumentumában Bidermannra hivatkozó Avancini több új motívumot, szereplőt és allegorikus közzjátékot illesztett a cselekménybe, amit számos ponton módosított és kibővített. Bertulfus nála német fejedelem, akihez a kiszabadítására érkező Ansberta kenyérbe rejtett levelet juttat el, de nem fedi fel magát előtte. Bertulfus fogva tartója, a pogány fejedelem születésnapja alkalmából három fogoly, köztük Bertulfus életét akarják feláldozni. Ansberta felajánlja magát Bertulfus helyett, mire az uralkodó útítársával, Brunellusszal együtt őt is börtönbe záratja. Brunellus szerelmes Ansbertába, s meg akarja szöktetni, ő azonban ellenáll a csábításnak. A király egyik szolgája, Florillus, aki titokban katolikus, ura figyelmébe ajánlja Ansberta lantjátékát. Bertulfus a már ismert módon kiszabadul a börtönből. Avancini további új invenciója, hogy a király születésnapjára három színdarabot adnak elő, miközben Ansberta és Bertulfus titokban a hazautazást tervezi Florillus segítségével. Az ünnepre érkező perzsa követ egy gyűrűt küld ajándékba a királynak Florillusszal, aki azonban Ansbertának és Bertulfusnak adja azt. Miközben a követet az udvarba vezetik, Ansberta, Bertulfus, Brunellus és Florillus elhajóznak. Felfedezvén a szökést, dühében az uralkodó megöleti az összes foglyot, s üldözőbe veteti a szökevényeket. Az üldözők hajója elsüllyed, míg a menekülők szerencsésen partot érnek. Ansberta és Bertulfus itt vitába keverednek, mire Ansberta az erdőbe menekül. Bertulfus német kereskedőktől hall hazájáról és otthon hagyott feleségéről. Brunellus ismét próbálkozik Ansbertánál, aki azonban „a szeretet erejétől hajtva” végre felfedi kilétét Bertulfus előtt.

A jezsuita dráma további történetében az Ansberta-téma Masen ajánlása ellenére nagyobb jelentőségre tett szert, mint a weinsbergi asszonyoké. Az Avancini-féle feldolgozás 1667-es bécsi ősbemutatója ún. „ludus caesareus” volt I. Lipót császár és Margarita Teresa esküvője alkalmából. A darab 1675-ben nyomtatásban is megjelent, s ezt követően a jezsuita *choragusok* több helyszínen adaptálták és előadták, de ettől független feldolgozásai is készültek a témának. A bencés iskolai színpad számára Otto Guzinger 1650-ben Salzburgban bemutatott darabjában dolgozta fel először, ezt követte Simon

Rettenpacher drámája 1682-ben.⁵⁵ Rettenpacher darabjának különlegessége, hogy az Ansberta-cselekményt integrálta a német történelem keretei közé, s belehelyezte a weinsbergi asszonyok-téma feldolgozásába. Ráadásul kombinálta más rokon elbeszélő témákkal és motívumokkal, aktuális dimenziót kölcsönzött neki, s a házastársi szeretetet az isteni szeretet földi „imagó”-jává stilizáló funkcióval ruházta fel a történetet. 1687-ben a téma svankszerű feldolgozását adták elő a salzburgi hercegeérseki udvarban, immár német nyelven. Magyarországon az eddig ismert és közreadott adatok mindössze két jezsuita előadást jeleznek a 18. század közepéről (Buda, 1750; Esztergom, 1763),⁵⁶ de a drámatémák nemzetközi vándorlása és a fennmaradt adatok töredékessége miatt biztosra vehető, hogy voltak korábbi előadásai is.

Bidermanntól és Avancinitől eltérően a történet helyszínét Mikes Franciaországba helyezi; hősei nem házastársak, hanem jegyesek. A fogságba esés helyszíne Bidermann novellájában Egyiptom, Mikesnél viszont „tengeri tolvajok” fogják el az ifjút. A „kis asszony” Mikesnél nem levélből, hanem sok idő múlva, megszabadult raboktól értesül jegyese hollétéről. Egy „leány baráttával” indul útnak, de a kiváltására magukkal vitt pénz kevésnek bizonyul. Mikes elbeszélésének csúcspontja az a jelenet, melyben a jegyesek arról vitatkoznak, melyikük maradjon ott a török fogságban, amíg a másik visszamegy a hiányzó pénzért. Végül úgy döntenek, hogy az ifjú megy haza. Mire visszatér, jegyese leleplezte magukat, a török azonban „szépnek találván. mátkájához való hűségét, el bocsátta őket.” Nincs szó Mikesnél többek között arról, hogy az ifjú nem ismeri fel jegyesét, s hiányzik a lantjáték, a csábítás, a szökés és a vád motívuma. Teljesen eredeti Mikes tréfás megjegyzése a történethez, mely a jegyesek elbeszélést lezáró lakodalmához kapcsolódik: „talám édes néném a föld alatt lako emberek is lakadalmaztak, és táncoltak. mert tegnap előtt nagy föld mozgást érzettünk alattunk”.

Mindezek alapján megállapítható, Hopp Lajos túlságosan tág körben jelölte ki Mikes elbeszélésének nemzetközi párhuzamait. Mikes forrása nagy valószínűséggel az Ansberta-téma egyik Bidermann változatához közel álló, de jelenleg pontosan nem meghatározható, prózai feldolgozása lehetett. Nem zárható ki a lehetőség, hogy Mikes már kolozsvári tanulmányi éve során találkozott a témával. Ennek ellene mond, hogy Franciaországban lokalizálja a történetet, ami esetleg francia közvetítésre utal.

A 80. levél befejező részében előadott két rövid történettel Mikes arra a néne szájába adott korábbi megjegyzésre válaszol, mely szerint „törököt sem látz hintóban”.⁵⁷ A két, egymáshoz szorosan kapcsolódó, anekdotikus elbeszélést annak bizonyítására adja elő, hogy más nemzeteknél is csak nemrég szaporodott el a hintó. Az egyik „Clovis”-ről szól, aki Batild nevű feleségét a menyegző után négyökrös szekéren vitte haza, a másik IV. Henrik francia király egyetlen, a feleségének kölcsönadott hintójáról tudósít. A kritikai kiadás vonatkozó jegyzetében Hopp Lajos csupán annyit jegyzett meg, hogy „A levélíró a hintó európai divatát Franciaországban látta. A hintó elterjedésével kapcsolatos régi

⁵⁵ RETTENPACHER, *Dramen*, 51. jegyzetben *i. m.*, 363–368.

⁵⁶ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai, IV, Mutatók*, összeáll., szerk. H. TAKÁCS Marianna, Bp., MTA Könyvtára, 1994, 32, 47, 89.

⁵⁷ MÖMI, 148.

példákat is Franciaországból veszi. [...] Mikesnek erős érzéke van a kuriózumok iránt.”⁵⁸ A két történet forrásának kérdésével nem foglalkozott. A jegyzetek további részében Hopp „Clovis”-t tévesen azonosította Klodviggal (Chlodvig) (481–511), a frank birodalom megalapítójával, mivel „Batild”, azaz Bathilde (Bathildis, Balthildis, meghalt 680 körül) utóbb szentként tisztelt frank királynő II. Klodvig (640–657) felesége volt; a házasságkötés 648 körül történt.⁵⁹

Bathilde legendájában nincs szó a Mikes által említett történetről,⁶⁰ az ökrösszekér motívuma azonban megtalálható Einhard Nagy Károly-életrajzában. A Meroving korszak bemutatásában Einhard hangsúlyozza, hogy a nemzetség egy idő után elvesztette jelentőségét, az uralkodónak a királyi címen kívül szinte semmije nem volt, majd megjegyzi: ha hosszabb utat kellett tennie, paraszti módon, ökrösszekéren utazott. Így ment a palotába és a birodalom java érdekében évente tartott nyilvános összejövetelekre, s így tért onnan haza: „Quocumque eundum erat, carpento ibat, quod bubus iunctis et bubulco rustico more agente trahebatur. Sic ad palatium, sic ad publicum populi sui conventum, qui annuatim ob regni utilitatem celebrabatur, ire, sic domum redire solebat.”⁶¹ A szövegész kommentárjai szerint Einhard itt egy olyan rituálén ironizál, amely eredetileg a pogány királymítoszhoz tartozott, s amelynek eredeti jelentése Einhard idejére már feledésbe merült.⁶² A Meroving uralkodók ökrösszekere nem közlekedésre szolgált, hanem kultikus jelentősége volt. A király ökrei a pogányság idején szent állatoknak számítottak, s a királyi családhoz tartozó és a nemes asszonyok is ökrösszekéren utaztak.

Mikes elbeszélésének ősforrása tehát föltehetően Einhard Nagy Károly-életrajzában idézett részlete, amely az idők során kiegészült II. Klodvig és Bathilde menyegzőjének motívumával. Azt, hogy ez a kiegészülés, azaz az ökrösszekér motívumának konkrét személyekhez kapcsolása hol és mikor ment végbe, jelenleg nem tudjuk megmondani. A történetet Mikes minden valószínűség szerint az általa idézett formában, készen kapta, s nem lehetetlen, hogy egy olyan francia műben olvasta, amelyben együtt szerepelt az utána előadott második elbeszéléssel.

A IV. Henrik francia király egyetlen kocsijáról szóló anekdota forrásához két 19. századi francia szakmunka segített közelebb jutni. Az első François Noel kézikönyve a találmányokról és felfedezésekről 1833-ból,⁶³ a második Alfred Martin áttekintése a

⁵⁸ *Uo.*, 609.

⁵⁹ *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis*, ed. Socii Bollandini, A–I, Bruxelles, 1898–1899, 140–141; *Lexikon für Theologie und Kirche*, II, Hrsg. Walter KASPER, Freiburg–Basel–Rom–Wien, Herder, 1994, 81.

⁶⁰ *Scriptores rerum Merovingicarum*, II, *Fredegarii et aliorum chronica, Vitae sanctorum*, ed. Societas aperiendis fontibus rerum germanicarum medii aevi, Hannover, 1888 (*Monumenta Germaniae Historica*, A, *Scriptores*, 2), 475–508.

⁶¹ EINHARD, *Vita Karoli Magni – Das Leben Karls des Großen: Lateinisch und deutsch*, übers., Nachw. und Anm. Evelyn SCHERABON FIRCHOW, Stuttgart, Reclam, 1975, 10.

⁶² Eugen EWIG, *Die Merowinger und das Frankenreich*, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, W. Kohlhammer, 1988, 78.

⁶³ François NOEL, *Nouveau dictionnaire des origines, inventions et découvertes*, I, Paris, 1833, 319. Az ökrösszekér motívuma a Meroving királyokkal kapcsolatban feltűnik a legújabb magyar nyelvű francia irodalom-

közlekedési eszközök történetéről 1894-ből.⁶⁴ Mindkettő közli a következő szöveget: „Henri IV n’avaît d’abord qu’une seule voiture, comme le prouve une lettre de ce roi à un de ses favoris dans laquelle il dit : « Je ne sçaurais aller vous voir aujourd’hui, parce que ma femme se sert de ma couche ».” Noel szerint IV. Henrik említett levelének címzettje Maximilien de Béthune, Duc de Sully, a király pénzügyminisztere. Mikes az idézett szöveg lényegének pontos összefoglalását adja, csupán a levél motívumát hagyja el belőle. Az említett kiadványok alapján nem dönthető el, hogy az idézetben egy valószínűleg létezett levélről vagy pedig egy Henrik királynak tulajdonított mondásról van szó. Mint Kovács Eszter hivatkozott tanulmányában utalt rá, IV. Henrik jeles tetteit, emlékezetes mondásait, leveleit és a vele kapcsolatos anekdotákat több francia gyűjteményben kiadták a 17. és a 18. században.⁶⁵ Mikes történetének közvetlen forrását az ilyen típusú vagy az ezek anyagát hasznosító kiadványokban is kereshetjük.

A 94. levélben Mikes három elbeszélést ad elő, melyek közül a középső V. Károly császár különös igazságtevését beszéli el egy brüsszeli vendégségben az elsőségért vetélkedő két asszony között.⁶⁶ A vonatkozó jegyzetben Zolnai Bélát idézve Hopp Lajos mindössze arra utalt, hogy „[b]eláthatatlan irodalom keletkezett a reformáció korszakának nagy uralkodója körül. Vita Caroli V. c. életrajza megvult Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai között is.”⁶⁷ *A fordító Mikes Kelemen* című monográfiájában megjegyezte:

történetben is: CSEPPENTŐ István, DÉVÉNYI Levente, HORVÁTH Krisztina, KALMÁR Anikó, MAÁR Judit, PALÁGYI Tivadar, TÓTH Réka, *A francia irodalom története*, szerk. MAÁR Judit, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2011, 21.

⁶⁴ Alfred MARTIN, *Étude historique et statistique sur les moyens de transport dans Paris avec plans, diagrammes et cartographes*, Paris, 1894, 10.

⁶⁵ KOVÁCS, *Mikes Kelemen Törökországi leveleinek...*, 27. jegyzetben *i. m.*, 92. Abban a két műben, melyekben Kovács Eszter szerint érdemes keresni a IV. Henrikkel kapcsolatos történet forrását, az elbeszélés nem fordul elő. Az egyik mű, XIV. Lajos egykori nevelője, Hardouin de Péréfixe de Beaumont összeállítása (*Histoire du roy Henry le Grand*, Amsterdam, 1661) szigorú értelemben vett történeti munka, a király életrajzának, valamint uralkodása politikai, katonai és diplomáciai eseményeinek időrendi áttekintésével és értékelésével. A másik mű (Louis Laurent PRAULT, *L’Esprit d’Henri IV ou Anecdotes les plus intéressantes [...] & quelques Lettres de ce Prince*, Paris, 1770) már címében utal arra, hogy a király személyére összpontosít, s nagy számban közöl vele kapcsolatos szórakoztató históriákat, szellemes mondásokat és anekdotákat, Mikes forrása azonban ebben sincs meg. Prault részletesen foglalkozik IV. Henrik és Sully több évtizedes bensőséges kapcsolatával, s többször idézi a pénzügyminiszter emlékiratait és a király hozzá írt leveleit. Az egyik, anyagi gondokról panaszkodó levelében a király a keresett történetre távolról emlékeztető fordulatot használ („je n’ai quasi pas un cheval sur lequel je puisse combattre”, 88). Egy másik levélben viszont egyik hintóját hozza szóba („Fourcy, envoyez-le chercher en diligence, & qu’on lui mene plutôt un des mes carrosses, ou bien le vôtre”, 139–140). Prault jelentős számú forrásból gyűjtötte össze anyagát, melyek közül több – az ő munkájához hasonló típusú, más kiadványokkal együtt – ugyancsak szóba jöhet a keresett történet forrásaként (pl. *Mercur de France, Journal du regne de Henri IV, Tablettes historiques des Rois de France, Dictionnaire des Hommes illustres*). Az átfogó tematikájú, de szintén számitásba vehető anekdotagyűjtemények 18. századi példái: B. LACOMBE DE PRESEL, *Dictionnaire d’anecdotes*, I–II, Paris, 1768 (nouvelle éd.); *Dictionnaire d’anecdotes*, Paris, 1787; *Ana, ou collection de bonmots, contes, pensées détachées, traits d’histoire et anecdotes des hommes célèbres*, I–X, éd. par C. G. T. GARNIER, Amsterdam, 1789.

⁶⁶ MÖM I, 172.

⁶⁷ *Uo.*, 639.

„A szerelmes brüsszeli asszonyok novellisztikus versengése egy reformáció kori udvari történet.”⁶⁸ Az elbeszélés forrásának kérdésével Hopp nem foglalkozott.

A kérdés vizsgálatában abból indultam ki, hogy V. Károly rendkívül gazdag irodalmi utóéletében⁶⁹ külön csoportot alkotnak a császár nevezetes mondásait rendszerint az anekdotikus elemekkel bővített életrajzzal együtt közreadó kiadványok.⁷⁰ Az ezekben közölt és a császárnak tulajdonított mondások, vele kapcsolatos anekdoták nem mind tekinthetők hitelesnek, ugyanakkor jelzik az alakja körül már életében megindult mítoszképződést, s tanúsítják, hogy a császár alakja kristályosodási pontjává vált különböző nemzetközi elbeszélő témáknak, motívumoknak.⁷¹ A mondások gyakran a császár környezetében tartózkodó, jelentős személyek vagy fontos események kapcsán hangzanak el. A gyűjtemények olyan történeteket is rögzítettek, amelyek korábban szóban terjedtek, s ismert nemzetközi elbeszélő témák változatai. Az ilyen típusú gyűjtemények közé tartozik például Juan Antonio de Vera y Figuera *Les bons mots et les belles actions de l'empereur Charles V.*, 1683-ban Antwerpenben megjelent összeállítása, melynek spanyol nyelvű kiadásai 1627-től láttak napvilágot, s amely 1675 és 1800 között, részben más címmel, legalább tizenhárom francia és németalföldi kiadást ért meg. A keresett történet azonban ebben nem található.

Egy másik ilyen típusú összeállítás Jan de Griek *De Heerelycke ende Vrolycke Daeden van Keyser Carel den V.* című, Brüsszelben 1674-ben kiadott munkája, amely a fejedelmi tükör, az anekdotikus életrajz és a nevezetes mondások gyűjteményének sajátos keveréke, elsődlegesen didaktikus-szórakoztató célkitűzéssel. A mű 1675-ben újra megjelent Brüsszelben és Antwerpenben, majd hamarosan francia fordítása is napvilágot látott, *Les Actions heroyques et plaisantes de l'empereur Charles V.* címmel, többek között 1683-ban Kölnben, valamint 1690-ben, 1699-ben és 1730-ban Brüsszelben. A gyűjtemény hamarosan kalendáriumok, anekdota- és svankgyűjtemények forrásává vált, s többször kiadták a 19. század második felében is.

⁶⁸ HOPP, *A fordító...*, 2. jegyzetben i. m., 71.

⁶⁹ Vö. pl. *Kaiser Karl V. (1500–1558): Macht und Ohnmacht Europas. Kunsthistorisches Museum Wien, 16. Juni–10. September 2000*, Hrsg. Wilfried SEIPEL, Wien, Kunsthistorisches Museum, 2000; Elisabeth KLECKER, *Karl V. in der neulateinischen Habsburg-Panegyrik des 17. und 18. Jahrhunderts = Karl V. 1500–1558: Neue Perspektiven seiner Herrschaft in Europa und Übersee*, Hrsgg. Alfred KOHLER, Barbara HAIDER, Christine OTTNER, unter Mitarbeit von Martina FUCHS, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2002, 747–766; Martina FUCHS, *Karl V. in der deutschsprachigen Belletristik – eine populäre Figur? = Karl V. 1500–1558: Neue Perspektiven, i. m.*, 725–746; UÓ, *Karl V. Eine populäre Figur? Zur Rezeption des Kaisers in deutschsprachiger Belletristik*, Münster, Aschendorff, 2002; *The Histories of Emperor Charles V.: Nationale Perspektiven von Persönlichkeit und Herrschaft*, Hrsgg. C. Scott DIXON, Martina FUCHS, Münster, Aschendorff, 2005.

⁷⁰ *Karl V. 1500–1558 und seine Zeit*, Hrsg. Hugo SOLY, Köln, DuMont Literatur und Kunst Verlag, 2003, 469–470.

⁷¹ Harlinda LOX, *Kaiser Karl V. in der flämischen Erzählkultur = Erzählkultur: Beiträge zur kulturwissenschaftlichen Erzählforschung. Hans-Jörg Uther zum 65. Geburtstag*, Hrsg. Rolf Wilhelm BREDNICH, Berlin–New York, De Gruyter, 2009, 263–276.

Mikes elbeszélésének egyik változatát ebben a gyűjteményben azonosítottuk. Először a flamand, majd a francia szöveget idézzük, az előbbit az 1675-ös kiadásból Harlinda Lox közlése nyomán, az utóbbit az 1690-es kiadás alapján:

Wie de voorrang moet hebben

Aan het Hof te Brussel heerste het Bourgondisch hofceremonieel. Karel V zelf had het weer in voege gebracht. En zo was men aan het Hof getuige van de najver van ver-scheidene hovelingen in verband met de vraag wie van hen de voorrang had. De keizer lachte daar in stilte om.

Op zekere dag brak er een twist uit tussen twee hofdames. Allebei beweerden ze voor-rang te hebben om de drempel van het keizerlijke vertrek te overschrijden. En ze konden het blijkbaar niet met elkaar eens worden want op de duur kwam de keizer zelf tussen-beide en zei: „Welaan, dat de grootste zottin maar het eerst binnenkomt!”⁷²

Contestation sur la préseance

Deux Dames estant depuis longtemps en dispute touchant la preference, & s'estant un jour rencontrées, elles se mirent à contester sur ce point jusqu'à s'échauffer la bile : Sa Majesté qui estoit un exemple d'humilité, ne pouvant souffrir un si sotté ambition, se sentit obligé de dire, que celle qui seroit la plus folle des deux, prendroit d'oresnavant le pas.⁷³

A két szöveg összevetése azt mutatja, hogy a flamand változat első fele nincs meg a franciában. Ez a bevezető rész pontosan megnevezi a helyszínt, elmondja, hogy maga a császár vezette be Brüsszelben a burgundi udvari ceremóniát; utal arra, hogy az udvaroncokat állandóan foglalkoztatta az elsőbbség kérdése, de a császár csak nevetett ezen. Míg a flamand szöveg szerint az elsőbbségi vita minden előzmény nélkül tört ki a két udvarhölgy között a császári szerződés aláírásán való megjelenés alkalmából az ajtó előtt, a francia változat régóta meglévő vitát említ, amely a két hölgy közelebről nem részletezett találkozásakor újra fellángolt. A francia változat bővebb annyiban, hogy az alázatosság példájának nevezi öfenségét, aki „nem szenvedhetvén egy ilyen buta nagy-ravagyást”, tette a vitát eldöntő szellemes kijelentést. A történet csattanóját alkotó császári mondás mindkét változatban azonos.

Mikes elbeszélése több ponton különbözik mindkét változattól, a történet magva azonban megegyezik. Mikes „nagy vendégséget” említ, melyre a két vetekedő asszony nem akar elmenni; nekik nem az ajtón elsőként való belépés, hanem az ültetésbeli rang-sor okoz gondot. Új motívum Mikesnél, hogy a császár tudomást szerezvén az esetről, maga elé idézi a két asszony „prokátort”-t, akik a császár mint bíró előtt vitatkoznak. Az érvek egyenlőek, de a császár nem akarja magára haragítani egyik asszonyt sem. Ítélete, mely szerint „a mellyik leg szerelmeseb”, kívánhatja az elsőséget, csupán kifejezésmód-ban különbözik a flamand és a francia változat „legbolondabb” kitételétől, mivel hasonló

⁷² Harlinda LOX, *Van stropdragers en de pot van Olen Verhalen over Keizer Karel*, Leuven, Davidsfonds, 1999, 126, n. 129.

⁷³ *Les Actions heroiques et plaisantes de l'empereur Charles V.*, seconde édition, Bruxelles, 1690, 81–82.

mellékjelentése lehet a fogalomnak. A flamand és a francia változattól eltérően Mikes még hozzát teszi, hogy a gyűlés után mindenki helyesnek találta a császár ítéletét, s az asszonyok sem hadakoztak tovább az elsőségért, „nem akarván. szerelmesnek tartatni avilág előtt.” Lehetséges, hogy a császár mondását maga Mikes módosította annak érdekében, hogy ezt követően a szerelmes asszonyokról és a szerelemről elmélkedhessen, s ezzel előkészítse a néjéhez intézett kérdéssel lezárt harmadik történetet az erdőben megtámadott kisasszony három szeretőjéről, mellyel befejezi a levelet.

A flamand szövegről a kutatás megállapította, hogy ez az V. Károllyal kapcsolatba hozott anekdota egy olyan, a 12. századtól ismert kópétörténet változata, melynek motívumai megtalálhatók több más, jól ismert elbeszéléstípusban.⁷⁴ Nem állítható teljes biztonsággal, hogy Mikes a fent idézett francia szöveget használta forrásként, addig azonban, amíg elő nem kerül egy, az ő történetéhez közelebb álló változat, ezt a szöveget tekinthetjük a mikesi elbeszélés ösztönzőjének.

Kitekintés

A vizsgálat azt mutatja, Mikes történeteinek forrásvidéke és intertextuális kapcsolatrendszere jóval összetettebb annál, mint eddig gondoltuk. A huszonegy elbeszélés közül, melynek forrása és korábbi változata eddig ismeretlen volt, ötnnek meghatároztam a valószínűsíthető vagy közvetlen forrását, forrásterületét, illetőleg változatát, egy további elbeszélésnek pedig egy eddig számba nem vett korábbi szövegváltozatát azonosítottam. Erdemesnek tartottam dokumentálni azokat a lépéseket is, amelyek a közvetlen források tekintetében nem vezettek ugyan kézzelfogható eredményre, de amelyek révén közelebb jutottam egy-egy szöveg forrásvidékéhez, és szükségesnek véltem megfogalmazni olyan hipotéziseket, amelyek talán megkönnyíthetik új források feltérképezését. A vizsgálat egyben jelzi a forráskutatás határait: a módszer önmagában csak addig a pontig vezet el, ahol az egyéni írásmód kezdődik, ezért mindig figyelni kell az átalakítási folyamatokra.⁷⁵ A több korábbi változattal rendelkező elbeszéléseknél közvetlen forrás hiányában csak a legnagyobb körültekintéssel következtethetünk Mikes átdolgozó gyakorlatának sajátosságaira.

E néhány példa azt mutatja, hogy a kutatási feltételek javulása, a források jobb hozzáférhetősége és a szakirodalom folyamatos gyarapodása jelentős mértékben elősegítheti az elbeszélések még ismeretlen forrásainak, változatainak azonosítását. Szövegpárhuzamokat, motívus egyezéseket találni a ma rendelkezésre álló eszközökkel már viszonylag könnyű, a lehetséges forrásterületek pontos kijelölése és a közvetlen források megtalálása azonban rendkívül idő- és munkaigényes, néhány esetben pedig szinte reménytelen feladat. A még hiányzó források és változatok túlnyomó többségét minden valószínűség szerint csak gondosan előkészített, célzott kutatással, a tárgy történet, a Mikes-filológia és a történeti elbeszéléskutatás eredményeinek együttes alkalmazásával, nemzetközi összefogással lehet meghatározni.

⁷⁴ LOX, *Van stropdragers...*, 72. jegyzetben *i. m.*, 234–235; vö. ATU 1620; GYÖRGY, *A magyar anekdota...*, 19. jegyzetben *i. m.*, 100–101, 28. sz.

⁷⁵ Vö. Hugo FRIEDRICH, *Montaigne*, Bern–München, A. Francke, 1967, 43.